

Turkish Journal of Shiite Studies

ISSN: 2687-1882

Cilt / Volume: 4

Sayı / Issue: 1

Haziran / June 2022

İslam Dünyasındaki Mezhepsel Gerilimlerde Şif Ekollü Sosyal ve Dinî Bir Örgütlenme: Hizbullah

*A Shiite Social and Religious Organization in Sectarian Tensions in the Islamic World:
Hezbollah*

Fatih BAŞ

Arş. Gör., Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Sosyolojisi Bilim Dalı Aksaray, Türkiye
fatihbas@aksaray.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-3159-6770>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 19.01.2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 06.04.2022

Yayın Tarihi /Date Published: 30.06.2022

DOI: <https://doi.org/10.48203/siader.1060327>

Atıf/Citation: Baş, Fatih. “İslam Dünyasındaki Mezhepsel Gerilimlerde Şif Ekollü Sosyal ve Dinî Bir Örgütlenme: Hizbullah”. *Turkish Journal of Shiite Studies* 4/1 (Haziran 2022): 123-143. doi:

10.48203/siader.1060327

- Bu makale 2016 yılında Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü'nde hazırlanan “İran ve Suudi Arabistan Rekabetinin Ortadoğu’da Mezhep Temelli Çatışmalara Etkisi: Hizbullah Örneği” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

İntihal: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. Plagiarism:

This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siader> mailto: turkishshiiestudies@gmail.com

Abstract

The effect of Shiite-oriented sectarian policies conducted by the Hezbollah organization on the current division and separation in the Islamic world of the Middle East is revealed in our study. The establishment of Hezbollah organization coincides with the process of Iranian Islamic revolution and Iran's close relationship with the Hezbollah organization is known. The Hezbollah organization, which adopts the Shiite sect, carries out active political, social and religious activities both in Lebanon where it was founded and in different countries of the Middle East. Hezbollah, acting in line with Iran's interests, makes various countries in the Middle East an area of expansion and opens a regional space for Iran. On the other hand, Sunni countries in the Middle East are uneasy with the expansion of Hezbollah and indirectly Iran's expansion area. This situation escalates the regional tensions of the Shiite and Sunni countries in the Islamic geography of the Middle East. As a reflection of sectarian tensions, the problem of peace and security emerges in Islamic societies. The political, military and religious policies carried out by Hezbollah in countries beyond Lebanon, e.g., Iraq, Syria and Yemen further escalate the division and conflict. In addition, it is thought that the organization, which emerged with its social and religious aspects, acted in line with military and political goals over time and threatened this societies in the region. It is understood that Hezbollah has a prominent role in the sectarian division that is the source of the problems in the Islamic societies in the region. In this context, primarily the organization of Hezbollah is discussed in terms of social and then its relationship with Shiism is explained. Then, the approach of Sunni countries in the Middle East to Hezbollah is evaluated. The article concludes by discussing the role of Hezbollah in Sectarian tensions and conflicts. The aim of study is to reveal the role of Hezbollah, which positions itself in a sterile area, in triggering the sectarian fault lines in the Islamic world. Such that Hezbollah has clearly had a share in the escalation of tensions with sectarian and expansionist policies. In the article, focusing on also how Hezbollah, as a social actor, transformed into a radical military and political structure over time and focusing on the problems it created for the Islamic societies in the region is considered as its unique aspect.

Keywords: Sociology of Religion, Islam, Sect, Society, Shiism, Hezbollah

Öz

Ortadoğu İslam dünyasında aktüel olan bölünme ve ayrışmada Hizbullah örgütünün yürüttüğü Şîî eksenli mezhebi politikaların etkisi çalışmamızda ortaya konulmaktadır. Hizbullah örgütünün kuruluşu İran İslam Devrimiyle eş zamanlı bir sürece denk gelmekte ve İran'ın Hizbullah örgütü ile yakın ilişkisi bilinmektedir. Şîîlik mezhebini benimseyen Hizbullah örgütü gerek kurulduğu Lübnan'da gerekse Ortadoğu'nun farklı ülkelerinde aktif siyasal, sosyal ve dinî faaliyet yürütmektedir. İran'ın ilgileri doğrultusunda hareket eden Hizbullah, Ortadoğu'da çeşitli ülkeleri yayılım alanı haline getirmekte ve İran'a bölgesel alan açmaktadır. Buna karşın Ortadoğu'daki Sünnî ülkeler Hizbullah ve dolaylı olarak İran'ın yayılım sahasını genişletmesinden rahatsızlık duymaktadır. Bu durum Ortadoğu İslam coğrafyasındaki Şîî ve Sünnî ülkelerin bölgesel gerilimlerini tırmandırmaktadır. Mezhepsel gerilimlerin bir yansıması olarak ise İslam toplumlarında barış ve güvenlik sorunu açığa çıkmaktadır. Hizbullah'ın Lübnan dışında Irak, Suriye ve Yemen gibi ülkelerde yürüttüğü siyasî, askerî ve dinî politikalar ayrışmayı ve çatışmayı tırmandırmaktadır. Ayrıca sosyal ve dinî yönüyle ortaya çıkan örgütün zamanla askerî ve siyasî amaçlar doğrultusunda hareket ederek bölgedeki bu toplumları tehdit ettiği düşünülmektedir. Bölgedeki İslam toplumlarında yaşanan sorunlara kaynaklık eden mezhepsel bölünmede Hizbullah'ın da belirgin rolünün olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda makalede öncelikle Hizbullah örgütü sosyal açıdan ele alınmakta, akabinde Şîîlik ile ilişkisi izah edilmektedir. Daha sonra da Ortadoğu'daki Sünnî ülkelerin Hizbullah'a yaklaşımı değerlendirilmektedir. Mezhepsel gerilimlerde ve çatışmada Hizbullah'ın rolü tartışılarak,

makale sonuç kısmıyla tamamlanmaktadır. Çalışmanın amacı kendini steril bir alanda konumlandıran Hizbullah'ın İslam dünyasında mezhepsel fay hatlarını tetiklemedeki rolünü ortaya koymaktır. Öyle ki Hizbullah'ın mezhepçi ve yayılcı politikalarla gerilimlerin tırmanmasında bariz şekilde pay sahibi olduğu görülmüştür. Ayrıca makalede toplumsal bir aktör olarak Hizbullah'ın zamanla nasıl radikal bir askeri ve siyasi yapıya dönüştüğü ve bunun bölgedeki İslam toplumları için yarattığı problemlere odaklanması onun özgün yönü olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler : Din Sosyolojisi, İslam, Mezhep, Toplum, Şîlik, Hizbullah.

Giriş

İslam toplumları yaklaşık on beş asırlık tarihsel birikime sahiptir. Bu birikim kültürel, dinî, entelektüel, siyasî birçok unsuru barındırmaktadır. Müslümanlar müspet anlamda ortaya koyduğu pek çok gelişmelerle birlikte, menfi olarak da asırlardır bazı sorunlarla anılmaktadır. İslam dünyasının geçmişten günümüze en önemli problemlerinin başında mezhepsel bölünme ve onun getirdiği toplumsal çatışma fayları yer almaktadır. İslam'ın erken dönemlerinde cereyan eden Sünnî-Şîî ayrışması yaşadığımız zaman dilimine kadar ulaşmıştır. Günümüz Ortadoğu bölgesinde yirmiye yakın İslam devleti ve dört yüz elli milyonun üzerinde nüfus yaşamaktadır. Kültürel, dini ve ticari önemine binaen bölge, devamlı bir mücadele sahası olmaktadır. Bu coğrafya, içerisinde barındırdığı bereketli toprakları ve su kaynakları, dinlerin merkezi olması, ticaret kavşaklarını elinde bulundurması ve değerli enerji kaynaklarına sahip olması gibi sebeplerle dünyadaki güçlü devletleri de her zaman cezbetmektedir.

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ortadoğu'da Müslüman nüfusun yoğun olduğu bölgelerde Sünnî kökenli radikal hareketler baş göstermeye başlamıştır. Bu açıdan bakıldığında Ortadoğu'da İslamî hareketler iki kısımda ele alınmaktadır. Birincisi Mısır'da Hasan el-Bennâ'nın kurduğu ve Seyyid Kutub'un fikri temelini oluşturduğu İhvan-ı Müslimîn, Pakistan'da Mevdûdi'nin kurduğu Cemâat-i İslamî gibi şiddet içermeyen ılımlı toplumsal hareketler, ikincisi ise 1980'li yılların başında ortaya çıkmaya başlayan ve şiddet unsurları içeren Hizbullah ve El-Kaide gibi radikal toplumsal hareketlerdir. İslam dünyasının en etkin radikal örgütlerinden biri olan Hizbullah, 1982 yılında Lübnan sivil savaş sürecinde bir grup Şîî tarafından kurulmuştur. Bu açıdan değerlendirildiğinde Hizbullah örgütünün Lübnan'ın iç siyasi ve toplumsal süreçlerinin bir sonucu olarak doğduğunu söylemek mümkündür. Örgütün kökenleri ise Şîî topluluğunun 1950'lerden itibaren yavaş yavaş politikleşmesinde ve örgütlenmesinde yatmaktadır. 1960'lı yılların başında Lübnan'da aktif bir dini hareketin başlangıcına şahit olunmaktadır. Bu hareket İslam'ın ana prensiplerini yeniden canlandırmayı ve bu amaca hizmet edecek faaliyetler yürütmeyi hedeflemektedir. Bazı İslami din adamlarının Necef'teki kutsal dini merkezlerden başlattığı "dinî eğitimler, konuşmalar, kültürel diyaloglar" gibi çalışmalar, İslam'ın yaşam için

amaçlanmış rolleri ile ilgili endişeleri ve sorgulamaları göstermektedir. Bu amaç doğrultusunda ortaya çıkan hareket, ilk olarak inançlılara öncülük etmek amacıyla camilerde, köy okullarında ve yakın çevrelerde sınırlı aktiviteler yapmış ve kademeli olarak kültürel faaliyetlerini Lübnan'ın çeşitli bölgelerine yaymaya başlamışlardır. Hizbullah hareketinin temellerini atacak olan bu süreç öncelikle diyalog ve davet esasına göre ilerlemiştir. Hizbullah yapılanmasının hazırlık aşamasında üç önemli isim vardır. Bu kişileri İmam Musa es-Sadr, Ayetullah Muhammed Mehdi Şemseddini ve Ayetullah es-Seyyid Muhammed Hüseyin Fadlallah olarak ifade edebiliriz.¹

Hizbullah'ın kuruluşuna bölgenin ve Lübnan'ın istikrarsızlığı önemli katkı sağlamıştır. Hizbullah, bölgedeki karmaşık ve kanlı sivil savaşın adeta doğal bir ürünü olmuştur. İran'ın devrim prensiplerini benimsediklerini ifade ederek, Humeyni'yi² kendileri için öncü bir lider olarak kabul etmişlerdir. Hizbullah örgütü, son otuz yılda bölgede etkin olarak faaliyet göstermiş ve İran'ın bölgedeki ilgilerinden birisi olmuştur. İran, devrim sonrası Hizbullah'a yönelik askeri ve ekonomik desteklerde bulunmuş ve İsrail ile mücadele ettirerek örgütün İslam dünyasında sempati kazanmasını arzulamıştır. Geliştirilen bu iş birliği bölgedeki mezhepsel fay hatlarını daha da germiş ve Sünnî ülkelerin İran-Hizbullah ittifakını tehdit olarak görmesine neden olmuştur. Bu durum beraberinde bölgedeki İslam ülkeleri arasında yeni dinî, siyasî ve toplumsal sorunlar silsilesi üretmiştir. Şîî dünyayı temsilen Hizbullah örgütü ile Sünnî dünyada da aynı dönemlerde filizlenen radikal hareketler olmuştur. Şîî ve Sünnî örgütlenmeler İslam dünyasında adeta çatışma risklerini maksimum düzeye çıkarmış, Müslümanların yaşadıkları buhranları ve psikolojik alt-üst olmuşlukları daha da derinleştirmiştir.

Çalışmamızda Müslüman dünyada yaşanan mezhepsel bölünmelerdeki radikal hareketlerin rolü Hizbullah üzerinden ele alınmaktadır. Hizbullah'ın kendini kamuoyuna deklare edişi ile yürüttüğü faaliyetler arasındaki tezatlıklar somut örneklerle ortaya konulmaktadır. Bu çalışma ile Hizbullah'ın güncel olarak dinî ve sosyal bir grup mu yoksa askeri ve siyasi bir örgütlenme mi olduğu sorusuna cevap aranmaktadır.

1. Sosyolojik Perspektiften Dinî Gruplar/Hareketler

Toplum bilimi olarak içerisinde birçok alt alanı barındıran sosyoloji disiplini, din ve dinî grupları da bir inceleme sahası olarak kabul etmektedir. Toplum-din ilişkisi, dinî cemaatler ve tarikatlar, dinî pratiklerin sosyal hayata yansıma

¹ Naim Qassem, *Hezbollah; The Story from Within*, (London: SAQI Publisher, 2005), 13-17.

² Baqer Moin, *Khomeini Life of the Ayatollah*, (London: I.B. Tauris Publisher, 1999).

biçimleri gibi birçok husus sosyoloji ve dini bir araya getirmektedir.³ Ortak kimlik, duygu, heyecan ve kurallara sahip, aralarında iş bölümü olan, sürekli bir iletişim stratejisi benimseyen yapılar birer grup olarak adlandırılmaktadır. Grup üyeleri birbirleri ile devamlı etkileşim içerisinde bulunarak, ortak bilgi ve değerlerde birleşmekte ve beraber faaliyet alanı oluşturmaktadırlar. Dinî gruplar ise; ilahi varlık ve insan arasında gerçekleşen inanç bileşenini organize etmek üzere aracı paydaş olmayı amaçlayan yapılardır. Din sosyolojisi açısından dini gruplar tabii ve sırf olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bireylerin birbirleriyle aile, akrabalık ve arkadaşlık ilişkisi olduğu gruplar tabii dinî grup, aralarında akrabalık ilişkisi veya yakın çevre bağı olmadan sadece aynı dinî grubun içerisinde bulunma özelliği olanlar ise sırf dini grup olarak tanımlanmaktadır.⁴ Tabii dinî gruplarda kan bağı söz konusu olduğu için organik bağlarla dinî bağlar birbiriyle iç içe geçmektedir. Sırf dini gruplarda ise grubun birbiri ile dayanışmasını sağlayan temel şey sadece ortak dini bağ olmaktadır. Bundan ötürü bu tür gruplara aynı zamanda dinden doğan gruplar adı da verilmektedir.⁵

Dinî grupların sosyolojik perspektiften incelenmesi dinin sosyal bir fenomen olarak kabul görmesiyle ve dinsel tezahürlerin sosyal faaliyetler çerçevesinde gerçekleşmesiyle ortaya çıkmaktadır. Toplumun parçalarını oluşturan bireylerin inanç ritüelleri aynı zamanda onların tutum ve davranışlarını şekillendirmekte, dini toplumsal bir aktör haline getirmektedir.⁶ Dinî gruplar, buldukları toplumun yaşadığı kültürel, siyasi, ekonomik şartlara göre değişim göstermekte ve kendilerini güncelleme ihtiyacı hissetmektedirler. Dinî gruplarda aşkın varlık, kutsal, ilah her zaman ön plandadır. Dinî gruplarda aynı zamanda karizmatik liderin de önemli bir rolü vardır. Lider kendi etrafında topladığı küçük bir oluşumla grubun ilk nüvelerini atar ve aşama aşama grup büyümeye başlar. Dinî grubun devamlılığı için grup öğretilerinin ve ritüellerinin kurumsallaşması gerekmektedir. Aksi taktide grubun karizmatik liderinin ölümüyle grup yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalabilmektedir.⁷

İslam dünyası incelendiğinde sosyolojik ve siyasal bağlamda farklı pek çok dini grup göze çarpmaktadır. Evrensel bir din olarak İslam dini tekilliği ifade etmektedir. Buna karşın İslam dinine mensup geniş toplumsal tabanın farklı dini gruplar ve hareketler çerçevesinde birçok İslam anlayışı ürettikleri görülmektedir. İslam dini tarihsel süreçte sosyolojik olarak belli bir düzlemde dururken, siyasal

³ Bünyamin Solmaz, "Dine Sosyolojik Bakış Açılarındaki Gelişmeler", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2011), 47.

⁴ Ahmet Faruk Kılıç, "Din Sosyolojisinde Dini Grup Tipolojileri", *Değerler Eğitimi Dergisi* 5/13 (2007), 38-39.

⁵ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 261-262.

⁶ Hüsnü Ezber Bodur, "Dini Organizasyon Tipleri ve Yeni Dini Hareketler", *Toplum Bilimleri Dergisi* 1-3/1-6 (2006-2009), 70.

⁷ Celalettin Çelik, "Dini Gruplar Sosyolojisi", *Din Sosyolojisi*, ed. Mehmet Bayyigit (Konya: Palet Yayınları, 2017), 280-282.

olarak farklı süreçlerden geçmiştir. Siyasal açıdan ılımlı ve radikal dini grupların tezahür ettiği İslam dünyasında bilhassa radikal grupların faaliyetleri sonucu şiddet ve aşırılık gibi olumsuz birçok unsur da Müslümanlarla özdeş hale gelmeye başlamıştır. Müslümanların ekonomik ve siyasi açıdan zayıflaması, demografik yapının bozulması, İslam toplumlarının küresel üstünlüğünü kaybetmesi gibi nedenlerle radikal hareketlerin ortaya çıktığı gözlemlenmiştir.⁸ Dinî gruplara mensup kişilerin dini terminoloji ve mesajlar üzerinden motive edilerek şiddet ve aşırılığa yönlendirildikleri anlaşılmaktadır. Radikalizme varan eylemleri hayata geçiren dini grup üyelerinin daha çok toplumsallaşma sorunu ile karşı karşıya kalarak, sosyal hayattan izole oldukları ve benimsedikleri dinî ya da mezhebî oluşumun kurallarına göre hareket ettikleri düşünülmektedir. İslam dünyasında otoriter yönetimlerin varlığı, demokratik sistemin işlememesi, elit yönetici tabaka ile halk arasındaki uçurum gibi sebepler de dini gruplarda militarist üyelerin aktif olmasına neden olmaktadır. Benzer şekilde dinî grupların dinin temel öğretilerini bağlamsal perspektiften kopartarak literal bir okumaya tabii tutması ve bunun sonucunda da yanlış yorumlamalara gitmesi dinî grupların radikalize olması ve şiddete başvurmasında önemli bir motivasyon kaynağı olarak durmaktadır.⁹

1.1. Sosyal ve Siyasal Boyutuyla Hizbullah

Hizbullah, Allah'ın dinine uyan ve dini yüceltme ülküsü etrafında birleşen müminler topluluğunu ifade eden bir Kur'an terimidir. Sözlükte "kısım, parça, cemaat" anlamlarına geldiği gibi "siyasi parti" manasına da gelmektedir.¹⁰ Başlangıçta sosyal yönü güçlü, dine ve eğitime önem veren düşünsel bir hareket olarak kendini takdim eden yapılanmada özgürlük, barış, adalet gibi temel nitelikler ön plana çıkmaktadır. Bütün dinlerin hak ve hürriyetleri önceliğini ifade ederek, İslam toplumlarının da barış ve adalet ekseninde yaşaması gerektiğine vurgu yapmaktadırlar. Buna karşın Müslümanların arzuladıkları barış ve adalete kavuşmaları için çetin bir mücadele vermeleri gerektiği ve İslami direniş başlatmalarının zaruri olduğu belirtilmektedir. Başta İsrail olmak üzere bütün İslam düşmanlarıyla mücadele edilmesi gerektiği düşünülmektedir.¹¹ Öyle ki Hizbullah'a göre İsrail bölgeye Müslüman ülkelerin istikrarsızlığı için

⁸ Hüsnü Ezber Bodur, "Vahhabi Hareketi ve Küresel Terör", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2003), 17.

⁹ Hüsnü Ezber Bodur, "Dini Motifli Terör Fenomeni ve İslam'ın Siyasal İstismarı", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2005), 75-79.

¹⁰ Süleyman Uludağ, "Hizbullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/183.

¹¹ Mustafa Yetim, "Şiddet Eğilimli ve Direniş Temelli Şii Aktivizmi: Hizbullah'ın Fikirsal ve Örgütsel Zeminini", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 2/2 (2015), 76-82.

yerleştirilmiş Siyonist ve işgalci bir güçtür. Onlara göre bölgedeki çatışma faylarının kaynağı bizatihi İsrail'in varlığıdır.

Hizbullah'ın kurulduğu Lübnan, karmaşık siyasal, etnik ve dini yapısıyla birden çok mezhebin ve etnisitenin olduğu benzersiz ülkelerden birisidir. Hizbullah kuruluş sürecinde insan hakları konusunu kendisi için dini bir vazife olarak değerlendirmekteydi. İnsanlara hizmet etme, haklarını koruma, çıkarlarını sürdürme, yaşam taleplerini değerli kılma, sosyal haklarını geliştirme gibi noktalarda kendini sorumlu hissetmekteydi. Ekonomik olarak toplumun refah düzeyinin artırılması, ifade hürriyetinin sağlanması, şeffaf bir devlet yönetiminin oluşturulması öncelikleri arasındaydı.¹² Kurulduğu bölgedeki rejim, insanların temel haklarını elde etme noktasında yetersiz görüldüğü için, Lübnan'ın çeşitli bölgelerinde topluma karşı asli görevlerin yerine getirilmesinde Hizbullah etkin bir şekilde çaba sarf etmiştir. Bu amaç doğrultusunda Hizbullah; sağlık hizmetleri, eğitim hizmetleri, su ve gıda hizmetleri, barınma hizmetleri gibi pek çok alanda Lübnan halkına hizmet etmeye çalışmış ve böylece sosyal yönünü güçlü tutmayı amaçlamıştır. Bu durum beraberinde örgütün toplumsal gücünü pekiştirmiş ve Lübnan topraklarında yayılma kapasitesini artırmıştır.¹³ Hizbullah, İslam'ın hakiki öğretileri ve yüce insani değerlerinden doğan bir akideye uyduğunu beyan etmiştir. Bu doğrultuda diğer gruplarla kendi görüşleri ve mezhebi doğrultusunda diyalog yollarını açık tutmaya hazır bulunduğunu ve kendi görüşlerini başkalarına empoze etmek gibi bir amaç taşımadığını deklare etmiştir.

Şif topluluklar, hükümet ve diğer güçler arasındaki etkileşimler ve bununla birlikte şiddet eğilimleri 1970'lerden itibaren Hizbullah'a bölgede zemin hazırlamıştır. Bilhassa 1975'ten itibaren ortaya çıkan Lübnan iç savaşı ve onun yarattığı siyasi ve toplumsal istikrarsızlık Hizbullah hareketinin yeni bir dini örgütlenme olarak ortaya çıkışına katkı sağlamıştır. İstikrarsızlık ve çatışmanın hâkim olduğu Lübnan toplumunda sivil dinî hareket olan Hizbullah alternatif yeni bir örgütlenme olarak görülmüştür. Lübnan sivil savaş sürecinde Hizbullah'ın ortaya koyduğu çalışmalar ile İsrail'e yönelik kararlı ve mücadeleci yaklaşımı Lübnan toplumunda örgütün prestijini artırmıştır. Dinî bir örgütlenme olarak ortaya çıkan Hizbullah aynı zamanda iç karışıklığın yaşandığı ülkede toplumun bir kesimi tarafından da siyasal sistemin alternatif kurtuluş ümidi olarak değerlendirilmiştir.¹⁴ Buna karşın Hizbullah, kuruluş ve halka açılma aşamasında siyasal ajandasını ön plana çıkarmamıştır. 1982-1985 periyodu Hizbullah hareketinin kuruluşunu ve Lübnan sistemi içerisinde kendisine sağlam bir yer

¹² Flippo Dionigi, *Hezbollah, Islamist Politics and International Society*, (New York: Palgrave Macmillan, 2014), 161-162.

¹³ Joseph Alagha, *Hezbollah's Documents: From the 1985 Open Letter to the 2009 Manifesto*, (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011), 56-58.

¹⁴ Matthew Levitt, *Hezbollah: The Global Footprint of Lebanon's Party of God*, (Washington: Georgetown University Press, 2015), 11-15.

edinme sürecini kapsamaktadır. Örgütün bilhassa sosyal yönünün en fazla ön plana çıktığı dönem bu dönemlere tekabül etmektedir. Hizbullah'ta bir dönem yöneticilik de yapmış olan Naim Qassem'e göre; örgüt ilk başta politik aktivitelerden kaçınarak, dinî ve sosyal bir rol benimsemiş, halkta güven oluşturmaya dönük adımlar atmıştır.¹⁵ Hizbullah halka açık şekilde Lübnan'daki kuruluş amaçlarının İslami bir Cumhuriyet oluşturmak olduğunu ve bunun için siyaset yapacaklarını deklare etmiştir. Bu beyanat aynı zamanda örgütün dinî ve sosyal bir hareketten siyasi ve askeri bir harekete kayma sürecinin ilk adımlarını oluşturmuştur.¹⁶

Hizbullah, Lübnan içerisindeki etkin sosyal ve siyasal çalışmaları ve İsrail'e karşı tutumu nedeniyle kendisinden daha eski bir oluşum olan Emel hareketini baskılamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında İran Devrimi'nin de rolü vardır. Devrim çizgisinde hareket eden Hizbullah, İran'dan aldığı destekle diğer Şîî örgütlenmeler üzerinde etkin olmaya başlamıştır. Böylece nispeten yalnız kalan ve destek bulamayan Emel hareketinin etki alanı daralmıştır. İran Hizbullah'a destek verirken, örgütü kendi bölgesel politik amaçları doğrultusunda bir aktör olarak görmüştür. Bölgede dini ve siyasi açıdan farklı bir unsur olarak İsrail ve güçlü Sünnî ülkelerin varlığında Hizbullah, kullanışlı bir aygıt olarak düşünülmüştür.¹⁷ Hizbullah'ın kurucularının çoğunluğu esas olarak Emel Hareketinin içinden gelmiştir. Emel hareketi, etkin bir Şîî din adamı olan Musa es-Sadr tarafından 1974'te Lübnan Siyasal Partisinin fikri ve askeri bir kolu olarak kurulmuştur. Ancak Musa es-Sadr'ın 1978'de ortadan kaybolmasından sonra, Emel Hareketi'nin politikaları Şîî toplumu hayal kırıklığına uğratmış ve Emel Hareketi'nin kurucularında olan Nebih Berri, İsrail'le askeri çatışmalar yerine politik uzlaşmaların yollarını aramıştır. Sonuç olarak, Emel Hareketinin başarısız politikaları üyelerini diğer Şîî savaşı gruplara katılmaya sevk etmiştir. Bu grupların başında gelen Müslüman Öğrenciler Birliği ve Lübnan Dava Partisi üyeleri zamanla Hizbullah içerisinde kendilerini konumlandırmışlardır. 1980'li yılların başında ise İslami Dava Partisi Lübnan'da Hizbullah hareketinin kuruluşunda ana bileşen olmuştur.¹⁸ Emel hareketi mensupları Lübnan'daki Şiiilerin yeniden kalbini fethetmek, etkin olmak ve gücünü ispat etmek için Hizbullah ile rekabet etmeye başlamıştır. Emel hareketinin İsrail ve ABD'ye olan bakış açısı Hizbullah ile aynı olmamış ve Emel grubu daha dengeli bir politik süreçten yana olmuştur. 1975-1990 yılları arasındaki Lübnan sivil savaşı sonrası da

¹⁵ Eitan Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God: from Revolution to Institutionalization*, (New York: Palgrave Macmillan Publisher, 2009), 137-140.

¹⁶ Judith Palmer Harik, *Hezbollah: The Changing Face of Terrorism*, (London: I.B.Tauris Publisher, 2004), 64-66.

¹⁷ Shahram Akbarzadeh, "Why Does Iran Need Hizbullah", *The Muslim World* 106/1 (2016), 128-136.

¹⁸ Qassem, *Hezbollah; The Story from Within*, 20-26.

Emel hareketi ile Hizbullah arasında görüş ayrılıkları devam etmiştir. Emel, Lübnan'daki kurulu düzen içerisinde bir reform yolunu kabul etmesine rağmen, Hizbullah geçmişteki düzeni reddedip, İslami bir vizyon ile yeni bir nizam kurulmasını savunmuştur. Ayrıca Hizbullah, Güney Lübnan'da var olan İsrail işgalini de sonlandırmayı amaçlamıştır. Emel hareketi, Batı dünyası ile çatışmanın tehlikeli olduğunu düşünse de Hizbullah “Büyük Şeytan” olarak adlandırdığı ABD ve Batı dünyası ile mücadele etmeyi tercih etmiştir.¹⁹

1.2. Hizbullah'ın Faaliyetlerinde Şiîliğin Etkisi

Hizbullah örgütü, Şiîliğin temel kaidelerine bağlı olduğunu ifade eden ve İran İslam Devrimi'nden oldukça etkilenen Lübnan merkezli bir harekettir. Şiâ kavramı Arapça'da “tabi olmak, desteklemek, birine taraftar olmak, ayrılmak” gibi anlamlara gelmekte, Kur'an-ı Kerim'de ise “fırka ve bölük” gibi manalarda kullanılmaktadır.²⁰ Şiîliğin tam olarak ne zaman cereyan ettiği tartışmalı bir konu olsa da Şiâ'nın Hz. Peygamber'in sağlığında şekillenmeye başladığı ve onun vefatından sonra bir mezhep olarak ortaya çıktığı neredeyse tüm Şiîler tarafından kabul görmektedir. Şiîliğin merkezinde Hz. Ali'nin, Hz. Peygamber tarafından imam tayin edildiği anlayışı bulunmaktadır. Şiîliği özgün niteliğine kavuşturan özellikler, imamet meselesiyle ortaya çıkan itikadî farklılaşmaların zamanla kurumsallaşması sonucu tarih sahnesinde yer almasıdır.²¹ Şiîlik ise Hz. Muhammed'den sonra Hz. Ali'nin nass ve tayin ile halife olduğuna inanan, “imametinin” kıyamete kadar onun soyundan gelen imamlarda olacağına düşünen ve bu imamların masum olduklarını ileri süren toplulukların ortak adıdır. Şiîlik zamanla kendi içinde de önemli bölünmeler yaşamış ve Zeydiyye, İsmailiyye, İmamiyye gibi kollara ayrılmıştır. Şiî nüfusun büyük çoğunluğu günümüzde Pakistan ve Lübnan arasındaki bölgede yaşamaktadır.²²

Şiâ'ya göre Hz. Ali'nin liderliğinin delili Peygamberin davetine ilk onun uymasıdır. İslam'ın ilk ortaya çıkışı ve gelişmesi ile yirmi üç yıllık mücadele boyunca Şiâ'ya mensup insanlar Peygamberin yanında bulunan ve ona eşlik eden gruplardan biri olmuştur. Hz. Peygamber risaletinin ilk günlerinde öncelikle yakın ilişki içerisinde olduğu kişileri İslam'a davet etmiş ve bu davete ilk uyanlardan biri de Hz. Ali olmuştur. Müslüman olmasıyla birlikte Hz. Ali çeşitli görevler üstlenmiş

¹⁹ John Esposito, *The Islamic Threat: Myth or Reality?*, (Oxford: Oxford University Press, 1999), 158-159.

²⁰ Mustafa Öz, “Şiâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/111-114.

²¹ Hasan Onat, “Şiîliğin Doğuşu Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36/1 (1997), 79-82.

²² Adem Arıkan, “İslam Dünyasının Mezhep Haritası ve Nüfus Dağılımı”, *Journal of Islamic Research*, 29/2 (2018), 359-369.

ve önemli hizmetler yapmıştır. Şîâ'ya göre, Hz. Ali'nin halifeliğinin en önemli delillerinden bir diğeri de Gadir-i Hum olayıdır. Hz. Peygamber iddia edildiği üzere Hz. Ali'yi kendisinden sonra ümmetin başına vekil olarak tayin etmiştir. Hz. Peygamber'in ölümünden sonra Hz. Ali'nin dini otorite ve halife olacağı inancı Şîî düşünce içerisinde yer almıştır. Bütün bu düşünceler Hz. Ali'nin Hz. Peygamber ile olan uzun dönemli yakın ilişkilerine dayandırılmaktadır. Hz. Ali'nin taraftarlarınca tüm dini ve manevi konularda rehber olması gerektiği görüşü yaygınlaştırılmaya çalışılmaktadır.²³

İran İslam Devrimi'nin gerçekleşmesi bölgedeki Şîî eksenli gruplar için büyük bir heyecan uyandırmıştır. Kısa sürede İslamî rejimin desteklenmesi ve bütün bölgeye yayılması fikri oluşmuştur. Hizbullah örgütü hedefleri doğrultusunda mezhepsel olarak da benzeştiği İran ile yakın iş birliği içerisinde girmek gerektiği görüşünü savunmuştur. Hizbullah 16 Şubat 1985 yılında yayımladığı Açık Mektubu'nda ideolojik duruşunu şöyle tanımlamıştır: Biz İran'ı, dünyada oluşturulacak İslamî Devlet'in yeni nüvesi ve öncüsü olarak görüyoruz. Biz Velâyet-i Fakîh anlayışına ve onu karakterize etmiş olan Humeynî'nin liderliğine ve bilgeliğine bağlı kalmaktayız.²⁴ Hizbullah 1985'teki Açık Mektubu'ndan 2009 yılındaki manifestosuna kadar Lübnan sınırları içerisinde faaliyet yürüttüğünü dile getirirken, bu tarihten itibaren ortaya koyduğu deklarasyonla tüm Müslümanlar için küresel bir aktör olarak hareket edeceğini beyan etmiştir. Hizbullah bir taraftan Lübnan siyasal sisteminde günden güne nüfuz elde ederken diğer taraftan da küresel çapta İslam dünyasında etkin olma hedefine yönelmiştir. Bu amaçla öncelikle Lübnan siyasal sisteminde lider olmayı akabinde de oradan aldığı güçle İslam dünyasında öncü olmayı amaçlamıştır.²⁵ Bu çerçevede mezhebî açıdan ortak olduğu İran ile yakın ilişki kurmak istemiştir. İran'da devrim sonrası Humeynî yönetimi tarafından ihdas edilen Velâyet-i Fakîh uygulamasının Hizbullah tarafından benimsenmesi, İran-Hizbullah ilişkisinin gelişmesine yardımcı olmuştur. Fakihlerin yönetimi uygulaması sadece İran ile Hizbullah'ı yakınlaştırmakla kalmamış aynı zamanda da Hizbullah'ın Lübnan iç siyasal sisteminde yer edinme sürecinde ona rehberlik etmiştir. Lübnan'da iç savaş dolayısıyla karışık ve istikrarsız şekilde devam eden siyasal ve toplumsal düzen, Hizbullah'ın politik arenaya dahil olmasını kolaylaştırmıştır. Bu süreçte Velâyet-i Fakîh teorisi Hizbullah'a siyasal alanda nasıl hareket etmesi gerektiğine dair perspektifler sunmuştur.²⁶ Şîî orjinli bir devlet ile dinî örgütlenme farklı fiziki

²³ Sayyid Husayn Nasr, *Shi'a*, (Tehran: Ansariyan Publications, 1971), 39-42.

²⁴ Ahmet Nizar Hamzeh, *In the Path of Hizbullah*, (New York: Syracuse University Press, 2004), 25-26.

²⁵ Lina Khatib, "Hizbullah's Political Strategy", *The Hizbullah Phenomenon*, ed. Lina Khatib, Dina Matar and Atef Alshaer, (Oxford: Oxford University Press, 2014), 17-18.

²⁶ Amal Saad-Ghorayeb, *Hizbu'llah: Politics and Religion*, (London: Pluto Press, 2002), 61-66.

ortamlarda, ortak muhtevalar etrafında buluşmuşlardır. Hizbullah'ı İran ile yakınlaştıran diğer önemli faktörler arasında İsrail ve Siyonizm'e karşı gösterdiği direniş mücadelesi, Emel hareketinin bölgede zayıflayan toplumsal ve politik etkisi, Suudi Arabistan ve Körfez ülkelerine karşı ortak tutumları ve küresel hegemonya olarak ABD'ye karşı yaklaşımları gösterilebilir.²⁷ Hizbullah ile İran arasındaki ilişkinin derinleşmesini sağlayan esas güç ise İran'daki Devrim Muhafızları olmuştur. Devrim Muhafızları'nın Lübnan'a sevk edilmeleri ve burada İsrail'in işgaline karşı mücadele veren Lübnanlı genç direnişçilere eğitim vermeleri İran'ın Hizbullah ile olan ilişkisini açık bir şekilde ortaya çıkarmıştır. İran devrimden sonra Lübnan'ı desteklemeye ve oradaki halkın sosyal ihtiyaçlarına cevap vermeye ve sorunların çözümüne katkı sağlamaya çalışmıştır. İran ve Hizbullah'ın yakınlaşmasında mezhepsel birlikteliğin yanında Humeynî'nin dini birikimine ve liderliğine olan ortak inanç da önemli bir faktör olmuştur. Buna göre Humeynî örnek alınacak ve tabi olunacak bir lider olarak görülmüştür. Hizbullah'a göre bu yaklaşmanın bir sebebi de İran'ın benimsemiş olduğu kuvvetli İslamî rejim ve prensiplerdir. Ayrıca İran'ın küresel güçler tarafından yapılan hegemonya girişimlerini reddetmesi, tam bağımsızlık yolunda liberal hareketleri desteklemesi ve özellikle de İsrail işgaline karşı direniş hattına verdiği destek Hizbullah tarafından olumlu karşılanmıştır. Hizbullah'a göre İran, devrimden sonra İslam devletleri içerisinde uygulanabilir parlak bir manifestoyu temsil etmiştir. Her Müslüman'ın ve İslam ülkesinin bu manifestoyu desteklemesi gerektiği düşünülmüştür.²⁸

İran'ın bölgesel yayılım planlarında önemli bir yer tutan Hizbullah örgütü, günümüzde Lübnan dışında Irak, Suriye, Yemen gibi bölgelerde de İran'ın talepleri doğrultusunda faaliyetler göstermektedir. Irak'ta Şiî kökenli geniş bir nüfusun varlığı, Suriye'de mevcut yönetimin Şiâ'nın alt kollarından birine mensup olması ve Yemen'de Şiî Husilerin varlığı Hizbullah'ın ve dolayısıyla İran'ın bu ülkelerdeki işini kolaylaştırmaktadır. Hizbullah lideri Hasan Nasrallah da devrimin mimarı Humeynî ile ilgili görüşlerini bir konuşmasında şu şekilde dile getirmektedir: "İmam Humeynî fakih, arif ve İslam düşünürü bir insandı. O çok değerli bir filozoftu. İran halkının ABD güdümündeki Şah yönetimine karşı başkaldırısına öncülük etmiş ve İslamî bir düzenin gelmesini sağlamıştır. İmam Humeynî tüm zorluklara rağmen, halkı bilinçlenmeye ve uyanmaya çağırmıştır. Gün gelecek herkes Humeynî'nin ne kadar büyük bir lider ve insan olduğunu anlayacaktır. Çünkü İmam Humeynî bir ülke ve düzen kurabilmek için alınabilecek en güzel

²⁷ Amal Saad, "Challenging the Sponsor-Proxy Model: the Iran-Hizbullah Relationship", *Global Discourse* 9/4 (2019), 633-636.

²⁸ Carine Torbey, "Hizbullah Bölgeleri İran Yardımıyla Kalkınıyor", *BBC Türkçe News*, (1 Haziran 2013).

örneklerden birisidir.”²⁹ Anlaşılacağı üzere Hizbullah’ın İran’a olan bağlılığı günümüz yöneticileri tarafından da onaylanmakta ve İran İslam Devleti’nin prensipleri doğrultusunda örgütün hareket ettiği kabul edilmektedir. İran Devleti de düzenli olarak Hizbullah’a ekonomik ve lojistik kaynak aktarmakta, bölgedeki Sünnî ağırlıklı ülkelere karşı Şîî grupları amaçları doğrultusunda örgütlemektedir. Başta Suudi Arabistan olmak üzere birçok Sünnî ülke İran ve Hizbullah’ın iş birliğine tepki göstermekte ve onları mezhepçi politikalarla bölgesel tansiyonu yükseltmekle itham etmektedir.

İran’ın Şîîlik ile ilişkisini anlamada önemli bir model olan fakihlerin yönetimi uygulaması, Sünnî ve Şîî İslam anlayışı arasındaki farktan kaynaklanan bir durumdur. Şîî inancına göre Peygamberlerin iki vazifesi vardır. Bunlardan biri Allah’tan vahiy almak ve tebliğ etmek, diğeri ise toplumu yönetmektir. Şîîliğe göre vahiy almak peygamberliğin, toplumu yönetmek ise imametın bir gereğidir. Hz. Peygamber’in vefatıyla vahiy olayı son bulmuş ancak toplumun yönetilmesi gerektiği anlayışı doğrultusunda imamet devam etmiştir. İmam olan kişi, vahiy almak dışında Peygamberlerle aynı vasıflara sahip olarak düşünölmüş ve imamların günahsız olduğu kabul edilmiştir. Peygamberler gibi imamların da kim olacağına halk karar vermemiş, imam olan kişinin doğrudan Allah tarafından seçildiği kabul edilmiştir. İmama karşı itaat edilmesi ve saygı duyulması da toplumun görevleri arasındadır. Şîî inancıa göre Allah tarafından imam tayin edilen Hz. Ali ve ondan sonra sırayla gelen On bir imam ümmetin velayetine sahiptir. On iki imamdan sonuncusu olan Mehdî el-Muntazar küçük yaştan itibaren gaybete çekilmiştir ve günün birinde kurtarıcı olarak geri gelecektir. Velayet-i Fakih teorisi bu noktadan sonra ortaya çıkmış ve On ikinci imam gelene kadar ümmetin yönetilmesi gerektiği fikri ortaya çıkarılmıştır. İran’da Velâyet-i Fakîh anlayışının mimarı devrim lideri İmam Âyetullah Humeynî olmuştur.³⁰ İran’ın ortaya koyduğu Velâyet-i Fakîh uygulaması Hizbullah başta olmak üzere Şîî grupların benimsemek istediği bir yönetim modeli haline gelmiştir. Şîî gruplar On ikinci imam gelene kadar ümmetin bir şekilde yönetilmesi gerektiği inancına mutlak şekilde bağlıdırlar.

2. Hizbullah’a Bölgesel Karşıt Bakış

Hizbullah ve İran’ın temsil ettiği Şîî çizginin karşısındaki en önemli blokta Suudi Arabistan’ın başını çektiği Sünnî ülkeler yer almaktadır. Suudi Arabistan ve Mısır bölgede Sünnî çizgiyi temsil eden ve tarihsel olarak köklü geçmişi bulunan

²⁹ Hasan Nasrallah, “İmam Humeyni’nin Büyük Gelişmelerdeki ve Devrimlerdeki Esaslı Rolü Daha da Belirginleşecek”, Medya Şafak, (12.03.2016).

³⁰ Abdullah Yeğın, *İran Siyasetini Anlama Kılavuzu*, (İstanbul: Seta Yayınları, 2013), 52.

ülkelerdir. Hizbullah örgütü, Sünnî ülkelerde ve toplumlarda sürekli değişken tavırlarla karşılanmaktadır. Örgütün kuruluş dönemlerinde Sünnî ülkeleri bir hedef olarak belirlemeyip, Lübnan'da varlığını sürdüren İsrail ile verdiği mücadeleler ve gayri müslim bütün unsurları bu coğrafyadan çıkarmak için giriştiği mücadeleler Sünnî ülkelerde takdirle karşılık bulmaktadır. Sünnî toplumlar başlangıçta Hizbullah'ın İsrail'e karşı elde ettiği başarılarından büyük memnuniyet duymaktaydı. Özellikle Hizbullah'ın Filistin konusunda Hamas ile iyi ilişkilere sahip olması ve Filistin meselesi ile yakından ilgilenmesi Sünnî ülkelerdeki insanlar için önemliydi. Bu ülkeler nezdinde Hizbullah ile ilgili kanaatlerin değişmesinde örgütün şiddet faaliyetlerine yönelmesi, İran'ın Şiîlik propagandası üzerinden bölgedeki Sünnî ülkeleri kontrol etmeye çalışması, bölgedeki şiddet ve çatışma potansiyelinin artmasına katkı sağlaması gibi sebepler rol oynamıştır. Mısır, Katar, Türkiye gibi pek çok Sünnî ülke Hizbullah'ın yapmış olduğu faaliyetleri tehdit olarak görmeye başlamıştır.³¹ Bu tehditlerin özellikle Irak savaşıdan sonra arttığı ve Arap Baharı'ndan sonra iyice şiddetlendiği kabul edilmektedir. Öyle ki Arap Baharı sonrası bölge üzerinde yayılan Şiî hilali açıkça görülmekte ve Sünnî ülkeler bir kuşatılma tehdidiyle karşı karşıya kalmaktadır.

İran'ın bölgesel hegemonya amacı Hizbullah'ın Şiî grupları örgütleme çabasına dönüşmekte ve Sünnî ülkelerin politika yapım sürecini doğrudan etkilemektedir. Sünnî ülkelerin başında gelen Suudi Arabistan'ın Hizbullah'a yaklaşımının merkezinde de İran ile ilişkileri yatmaktadır. Suudi Arabistan Sünnî ülkeler arasında İran'a karşı güçlü bir lobi oluşturmak ve İran'ın devrim ihracı söyleminin tehlikesine işaret ederek, karşı bir hareket oluşturmayı hedeflemektedir. Hizbullah'ın İran ile yakın ilişki içerisinde olması Suud yönetimini ve halkını örgüte karşı katı bir tutum sergilemesine neden olmaktadır. Hizbullah'ın bölgede Suriye, Irak, Yemen gibi ülkelerde İran'ın istekleri doğrultusunda faaliyette bulunması da Suudi Arabistan'ın Hizbullah'a yaklaşımında belirleyici olmaktadır. Bu nedenle Suud yönetimi Hizbullah hareketinin gücünü kırmak amacıyla Lübnan merkezi hükümetine ekonomik destek vermektedir.³²

Bir diğer Sünnî ülke Mısır'ın Hizbullah ile ilişkisinde Filistin-İsrail meselesi ve Şiîlik propagandası önemli bir yer tutmaktadır. Gazze'ye açılan tek karayolu olan Refah sınır kapısının kullanılıp kullanılmayacağı konusu Mısır yönetimi ile Hizbullah arasındaki tartışma konularından birisidir. Mısır'da var olan güçlü Sünnî dini otorite, Hizbullah'a bakış açısında etkin rol üstlenmektedir. Ezher uleması Hizbullah'ı Mısır'da Şiî düşüncüyü yaymak ve Mısır içerisine Hizbullahçı ajanları yerleştirmekle itham etmiştir. Suçlamalara ayrıntılı şekilde cevap veren Hizbullah yönetimi, Şiîliği yaymak iddiasının hiçbir şekilde gerçek olmadığını, Arap ülkeleri

³¹ Bayram Sinkaya, "Şiî Ekseni Tartışmaları ve İran", *Avrasya Dosyası*, 13/3 (2007), 39-58.

³² Bruce Riedel, "Suudi Arabistan'ın Lübnan'daki Nihai Hedefi Ne?", *Al-Monitor The Pulse of The Middle East*, (05.02.2016), 1.

ve yönetimleri ile bir meselelerinin bulunmadığını ifade etmişlerdir. Mısır'ın iddialarını Gazze için yaptıkları fedakarlığın bedeli olarak gördüklerini ve Filistin'de verilen direnişe her zaman silah ve mühimmat desteği sağladıklarını söylemişlerdir. Bunun sonucunda da Mısır tarafından siyasi ve medyatik boyutlu olumsuz bir propagandaya maruz kaldıklarını belirtmişlerdir.³³

Diğer taraftan Türkiye ile Lübnan arasında geçmişten gelen güçlü ilişkiler ağı bulunmamaktaydı. Lübnan'ın bağımsızlığını ilan ettiği 1943 yılından itibaren yaşadığı iç problemler 1990'lı yıllara kadar devam etmiş ve Türkiye ile ilişkileri geliştirecek aktif bir dış politikaya yönelmesine mani olmuştur. Lübnan'ın 1990'dan itibaren iç savaşını sona erdirmesine rağmen, Türkiye'nin 1990-2000 yılları arasındaki istikrarsız yönetimleri Ortadoğu'daki pek çok ülkede olduğu gibi Lübnan ile de 2000'li yıllara kadar iyi ilişkiler geliştirememesine neden olmuştur. Şii'leri kontrol eden İran ve Sünnileri gözeten Suudi Arabistan'ın yanında Türkiye, bölge için arabulucu ve istikrar arayıcı bir rol oynamıştır.³⁴ Hizbullah, Türkiye'yi dost bir ülke olarak gördüklerini ifade ederek, kendileri için bir risk unsuru olmadığını belirtmiştir. Türkiye ile Hizbullah ilişkilerinin Lübnan dışındaki önemli bir belirleyici ayağı ise Filistin meselesidir. Türkiye'nin Filistin'e yönelik destekleyici tutumu ve Hamas ile yakın diyalogu da Hizbullah tarafından takdirle karşılanmıştır. Hizbullah ile Türkiye arasındaki en dikkat çekici kırılma Arap Baharı sonrası Suriye'de meydana gelen olaylarda yaşanmıştır. Türkiye tutumunu başlangıçtan itibaren muhaliflerden yana koyarken, Hizbullah Esad yönetimine destek vermiştir. Bu durum Türkiye'nin Hizbullah'a yönelik tavrının değişmesine ve Körfez'deki Sünnî ülkelerle iş birliğinin artmasına neden olmuştur.³⁵ Hizbullah'ın bilhassa Lübnan ve Suriye'de şiddet içeren eylemler gerçekleştirmesi ve mezhepçi politikalar izlemesi Türkiye tarafından tepkiyle karşılanmıştır.

Körfez'deki Kuveyt, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri gibi Sünnî ülkelerin Hizbullah'a yaklaşımında dinî ve siyasî kimlik ön plana çıkmaktadır. Hizbullah'ın Körfez devletlerinin iç işlerine müdahalesi, İran'ın güdümünde hareket etmesi ve Şii'lik propagandası yapması tepki çekmektedir. Lübnan Devleti'nin istikrarsız bir yapıya sahip olmasında en büyük payın Hizbullah olduğunu düşünen Körfez ülkeleri, ülkeye yapacak oldukları birçok ekonomik ve lojistik desteği de Hizbullah gerekçesiyle askıya almaktadır. Hizbullah'ın devamlı saldırgan ve suçlayıcı bir yaklaşıma sahip olması, Körfez ülkelerinde açık bir tehdit olarak görülmektedir.³⁶

³³ Hasan Nasrallah, "Nasrullah'ın Mısır'a Cevabı", çev. Gülşen Topçu, *Tevhid Haber Merkezi*, (12.04.2009), 1.

³⁴ Oytun Orhan, "Başbakan Erdoğan'ın Beyrut Ziyareti Işığında Türkiye-Lübnan İlişkileri", *Ortadoğu Analiz Dergisi* 2/24 (Aralık 2010), 9-12.

³⁵ İbrahim al-Hatlani, "Türkiye Hizbullah'a Karşı Suudilere Destek Verecek Mi?", *Al-Monitor The Pulse Of The Middle East*, (01.03.2016), 1.

Lübnan sınırları içerisinde Hizbullah'ın katkılarıyla sürekli cereyan eden olaylar ve kanlı eylemler bölge ülkelerinin de istikrarını etkilediği gerekçesiyle Körfez'de hoş karşılanmamaktadır. Ayrıca örgütün Suriye ve Yemen'deki faaliyetleri ile mezhepçi politikaları da Körfez ülkeleri tarafından eleştirilmektedir. Körfez ülkeleri Lübnan'daki meşru hükümet ile Hizbullah'ın ayrışması gerektiğini ve illegal olan örgütün yönetimden uzaklaştırılmasını istemektedir. Hizbullah'ın Lübnan siyasal sisteminde her geçen gün daha etkin olması, dolaylı bir İran etkisi göz önünde bulundurularak başta Suudi Arabistan olmak üzere Körfez ülkeleri tarafından eleştiri konusu edilmektedir.³⁷

3. Hizbullah'ın Mezhepsel Gerilimlerdeki Rolü

Dinin inanç esaslarını anlama ve yorumlama noktasında kendine özgü yaklaşımlara sahip düşünce sistemi ve bu yaklaşımlardan meydana gelen çeşitli ekolleşmelerin ürettiği ilmi ve fikri birikim “mezhep” olarak adlandırılmaktadır. Sözlükte; gitmek manasındaki “zehab” kökünden türeyen kelime dini anlamda ise; dinin asli ve fer'i hükümlerinin ortaya çıkarılması ve yorumlanmasında otorite kabul edilen alimlerin ortaya koyduğu görüşler ve belirledikleri sistem olarak tanımlanmaktadır.³⁸ Ortadoğu tarihinde önemli bir yere sahip olan mezhepsel ayrışmalar ve çatışmalar, günümüzde bölgedeki siyasi atmosferi belirlemede kritik bir öneme sahiptir. İslam tarihindeki bu derin ayrışma bugün itibarıyla Pakistan'dan başlayıp, Lübnan ve Suriye'ye kadar uzanan, Güney'deki Yemen ve Bahreyn gibi körfez ülkelerini de içine alan geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır. Ortadoğu'daki bu bölünme din ile ilgili olduğu kadar siyaset ve kimlikle de ilgilidir. Çoğunluğu monarşik yönetimlerle idare edilen ülkelerin liderleri kendi meşruiyetlerini sağlamak için mezhepleri ve ulemayı bir araç olarak kullanmaktadır. Böylece din ve siyaset birbiriyle ayrılmaz bir ilişki kurmaktadır. Siyasetin takip ettiği politikalar, genellikle mezhepsel fayları tetiklemekte ve çatışma potansiyeli bölge üzerinde hep sıcak tutulmaktadır.

1980'li yılların ortalarından itibaren başlayan radikal hareketlerin en etkili kuşkusuz ki Hizbullah örgütüdür. Hizbullah'ın ortaya çıkışını anlamak aynı zamanda yerel ve küresel radikal cihadi hareketleri de anlamak manasına gelmektedir. Hizbullah bölgedeki radikal hareketlerin genel anlamda küçük bir prototipini oluşturmaktadır.³⁹ Sünnî-Şîî geriliminin 1980'li yıllardan itibaren artmaya başlaması ile mezhepsel ayrışmalar ve bölge üzerindeki tansiyon da

³⁶ TRT Haber, “Körfez Ülkeleri Lübnan'a Neden Destek Vermiyor”, (19.08.2012), 1.

³⁷ Gökhan Erel, “Körfez'in Lübnan Hamlesinin Temel Amaçları”, ORSAM Analiz Dergisi (2021), 1.

³⁸ İdris Bostan, “Mezhep”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 29/526.

³⁹ Bk. Eitan Azani, “The Hybrid Terrorist Organization: Hezbollah as a Case Study”, *Studies in Conflict and Terrorism*, 36/11 (2013). 899-916.

yükselmektedir. Ayrıca Körfez bölgesindeki monarşiler de İran'ın liderliğinde güçlenen Şîî popülasyonundan rahatsızlık duymaktadırlar. Şîî nüfusların yaşadıkları birtakım baskılar ve dışlamalardan sonra 1980'li yıllardan itibaren kendi aralarında politik bir Şîî örgütlenme geliştirmişlerdir. Irak'ta Saddam dönemi Şîî karşıtı politikalar, Suriye'de Müslüman Kardeşler ile Şîîler arasında yaşanan husumetler, Kuveyt ile Bahreyn'deki Sünnî emirlerin Şîîlere karşı davranışları, Yemen'de Sünnî yönetim ile Şîî Husiler arasındaki sıkıntılar, Şîîlerin daha fazla kenetlenmesine ve İran'ın şemsiyesi altına girmesine olanak sağlamıştır. İran bir taraftan Şîîlerin liderlik rolünü üstlenip, Hizbullah'ı sahada aktif bir şekilde kullanırken, diğer taraftan Sünnî yönetimler ve İslami dayanışma grupları arasındaki ittifak ilişkilerini zayıflatmaya çalışmıştır. İran Devrimi ile birlikte bir kısım entelektüeller ve siyasilere, devrim ruhunun sadece İran'la sınırlı kalmaması gerektiği görüşünü belirterek, Lübnan coğrafyasının ve Hizbullah'ın devrim ihracı için uygun bir ülke ve yapılanma olduğuna dikkat çekmişlerdir. İran bu amacın hayata geçirilmesi gayesiyle Lübnan'a ve Hizbullah yapılanmasına maddi ve manevi desteklerde bulunmuştur.⁴⁰

1982 yılında resmi olarak sahneye çıkan Hizbullah temelde üç ana başlıkta; Lübnan toplumunda Şîî eksenli dini ve politik hareket, İran'ın yönlendirmesiyle Suriye başta olmak üzere bölgede direniş faaliyetini yürüten askeri hareket ve bölgede Siyonist unsur olan İsrail'e karşı mücadele eden dini, siyasi ve milli bir hareket olarak konumlanmaktadır.⁴¹ İran Devrimi'nden sonra Hizbullah, kendisine rol model olarak İran'ı ve onun uygulayacağı yeni sistemi görmeye başlamıştır. İran Devrimi'nin başarılı olması Şîî hareketlerin daha güçlü bir şekilde politik arenada yer almalarına imkân sağlamıştır. Ayrıca devrim Şîî hareketlerin daha fazla radikalleşmesine ve hedeflerini büyütmelerine neden olmuştur. İran Devrimi ile Şîîliğin Müslüman coğrafyada daha fazla yayılım motivasyonu ortaya çıkmıştır. Devrimin başarılı olmasının yarattığı psikolojik güç, Şîî düşüncüyü ve inancı daha fazla insana empoze etme cesareti üretmiştir. Şîî dünyanın bütünleşmesinde 1980'li yılların ikinci yarısı adeta bir dönüm noktası olmuş, Hizbullah Tahran yönetiminden de aldığı destekle Şîî aktivizminin en önemli parçalarından birisini teşkil etmiştir.⁴² İran özellikle bu süreçte Suudi Arabistan ve Körfezdeki emirliklere karşı yeni bir retorik benimsemiştir. İran devrim sonrası kendi sistemini oluşturmaya ve güçlendirmeye çalışırken, başka ülkelerde yaşayan Şîî gruplara karşı herhangi bir mezhepsel çatışma veya saldırı olmasına da izin vermemeye gayret göstermiştir. Hizbullah'ın sahadaki faaliyetlerinin önemli bir teşvik edicisi

⁴⁰ Nail Elhan, "Hizbullah-İran ilişkileri", *İram Perspektif*, (Şubat 2019), 11-12.

⁴¹ Oliver Roy, *The Politics of Chaos in the Middle East*, (New York: Columbia University Press, 2008), 103-104.

⁴² Sabrina Mervin, *The Shi'a Worlds and Iran*, (London: SAQI Publisher, 2010), 29-40.

ve yönlendiricisi konumunda olan İran, bölgedeki mezhepsel gerilimde geri planda durarak Hizbullah'ı öne sürmektedir.⁴³

İslam dünyasında mezhepsel fay hatları Körfez bölgesi ile Suriye, Lübnan ve Irak arasında bulunmaktadır. Hizbullah'ın Suriye'de başlayan iç savaşta Esad yanında saf tutması ve Esad'a askeri yardım desteğinde bulunması, Suriye'deki savaşta ölen Sünnîlerin varlığı, Hizbullah'a olan olumsuz bakış açısını pekiştirmektedir.⁴⁴ Lübnan'da Sünnîler Suriye'deki rejim karşıtlarına destek verirken, Şiîler Esad yönetimini desteklemektedir. Esad yönetiminin Lübnan'daki Sünnî isyancılara karşılık Şiîlere yardım etmesi de mezhepsel ayrılıkları körüklemektedir. Suriye'de muhalifler ve bölgedeki diğer Sünnî toplumlar Esad ve Hizbullah arasında yaşanan ittifaktan önemli derecede rahatsız olmaktadır. Hizbullah'ın Suriye ile ilişkileri ve Esad'ın Lübnan'daki Sünnîler ile mücadelede Hizbullah'a yardım etmesi, Sünnî nüfusun askerleşmesine ve mücadele kapasitesini artırmasına neden olmaktadır. Lübnan ve Suriye hattında yaşanan gelişmeler, özellikle Sünnî ve Şiî gençler arasında radikalizmi artırmakta ve köktenci ideolojiyi yaygınlaştırmaktadır.⁴⁵

Mezhepsel fay hatlarının yoğun olduğu bir diğer yer de Irak'tır. ABD'nin işgaliyle devrilen Saddam rejimi sonrası adeta yerle bir olan Irak, bir türlü adil bir yönetim anlayışına ve ülke içi barışa sahip olamamıştır. Saddam döneminde Sünnîlerin etkin olduğu ülkede, Saddam sonrası tam tersi bir tablo ortaya çıkmış ve mezhepsel çatışmalar yeniden tırmanmıştır. Şiîlerin ülke yönetiminde güç sahibi olmaya başladığı bu dönemde İran ve Hizbullah da Irak'ta varlığını daha belirgin hale getirmiştir. Irak içerisindeki çatışmalarda özellikle 2003 yılından 2010'lu yıllara kadar çok sayıda sivil vatandaş hayatını kaybetmiştir. 2010'dan itibaren çatışmalar eskiye nazaran daha az seviyeye inmiş ancak Irak'ta Sünnî-Şiî fay hattı etkin bir şekilde potansiyel varlığını korumuştur. Hizbullah, Şiîlerin çoğunlukta olduğu Necef, Samerra, Kerbela gibi şehirleri korumak amacıyla Irak'ta daha aktif olarak yer aldığını ifade etmiştir. Hizbullah lideri Nasrallah, Hizbullah'ın Suriye'de kendini feda ettiği gibi Irak'ta da kutsal değerleri ve şehirleri için kendilerini feda etmekten ve şehit olmaktan çekinmeyeceklerini belirtmiştir. Hizbullah, uzun yıllardır Irak'taki Şiîler ile güçlü bağlara sahip olup, Irak ordusundaki askerlere eğitim ve stratejik destek vermektedir. Hizbullah'ın Irak'taki Şiîlerle olan bağı ile Sünnî kesimden destek bulan Işid'in bölgedeki varlığı mezhepsel fay hatlarını daha da germektedir.⁴⁶

Mezhepsel çatışmanın belirgin olduğu yerlerden birisi de Yemen'dir. Sünnî nüfusun çoğunlukta olduğu Yemen'de önemli oranda Şiî Husi'lerin varlığı göze

⁴³ Ali Ansari, *Politics of Modern Iran*, (London: Routledge Publisher, 2011), 32-44.

⁴⁴ Jeremy Bowen, "Ortadoğu'da Şii-Sünnî Fay Hattı", *BBC Türkçe News*, (13.12.2013), 1.

⁴⁵ Nahed Abouzeid, "Lübnan: Suriye Savaşının Sıçradığı Ülke", *BBC Türkçe News*, (13.07.2013), 1.

⁴⁶ Haytham Mouzahem, "Lebanese Hezbollah Unlikely to Intervene in Iraq Crisis", *Al-Monitor The Pulse of the Middle East*, (19.06.2011), 1.

çarpılmaktadır. Hizbullah'ın Yemen'deki etki alanı Husiler üzerinden oluşmaktadır. Hizbullah'ın Yemen'de Husi savaşçılara askeri eğitim vermesi, Yemen'deki mücadelenin bir parçası haline geldiğini göstermektedir.⁴⁷ Yemen'deki mücadelede çok sayıda Müslüman'ın hayatını kaybetmesi Şîî ve Sünnî kesimler arasındaki çatışma riskini daha da artırmaktadır. Suudi Arabistan'ın Sünnî popülasyonla, Hizbullah ve İran'ın Şîî popülasyonla kurduğu ilişki mezhepsel gerilimleri tırmandırmaktadır. İran ve Hizbullah'ın Şîî Husi'lere olan desteği aynı zamanda Suudi Arabistan ve İran arasında yaşanan bölgesel vekalet savaşının bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Hizbullah Husi'lere askeri eğitim desteği yanı sıra siyasi ve dinî propaganda amaçlı medya ve iletişim desteği de sağlamaktadır.⁴⁸

Sonuç

Görüldüğü üzere Hizbullah örgütünün Körfez'de ve Irak-Suriye hattında müdahil olduğu iç politik ve toplumsal süreçler Sünnî-Şîî bölünmesini daha da körüklemektedir. İslam toplumlarının asırlardır yaşadığı bu ayrışma, günümüzde radikal örgütlenmelerin katkılarıyla tırmanmaya devam etmektedir. Sünnî örgütlenmelerin çok olduğu bölgede Şîî örgütlenme olarak Hizbullah'ın etki alanı azımsanmayacak kadar geniş görünmektedir. Hizbullah hareketi, İran'ın da yönlendirmesi doğrultusunda Lübnan coğrafyasının dışına çıkarak mezhepsel fay hatlarını tetiklemektedir. Bölgedeki Sünnî hareketlerin varlığı göz önüne alındığında Şîî bir örgütlenmenin yayılcı faaliyetlerinin mezhepsel kavgaları artıracığı muhtemeldir.

İslam toplumlarının tarihsel süreçte en önemli sorunu olan mezhepsel bölünme, Sünnî ve Şîî tabanlı inanç gruplarının farklı dinsel referanslara sahip olmasından ve bölgedeki siyasi mücadelelerin yarattığı çıkar çatışmalarından kaynaklanmaktadır. Şîî Hizbullah örgütü başlangıçta fikri, dini ve sosyal bir yapılanma iken süreç içerisinde radikal bir harekete dönüşmüştür. Kuruluşunda çok sayıda entelektüel, kültürel ve dini birikime sahip insanın rol aldığı hareket, Lübnan'daki iç savaş şartlarında İsrail işgaline karşı da bir direniş örgütü olarak ortaya çıkmıştır. Buna bağlı olarak Lübnan iç kamuoyunda önemli bir destek ve popülarite edinmiştir. Ancak zamanla radikal faaliyetlerin odağı haline gelmiş, gerek bölgedeki Sünnî ülkeler gerekse bölge dışı ülkeler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Hizbullah'ın mezhepçi politika izlemesinde İran'ın önemli bir etken olduğu görülmektedir. Bölgede başta Suudi Arabistan olmak üzere pek çok Sünnî

⁴⁷ Al-Arabiya English, "Lebanon Must Act on Hezbollah in Yemen", *Middle East News*, (25.10.2014), 1.

⁴⁸ Peter Salisbury, "Yemen and Saudi-Iranian Cold War", *Chatham House Middle East and North Africa Programme* (February 2015), 6-10.

ülkeyi kuşatmak isteyen İran için Şîî Hizbullah örgütü bir araç olmuştur. Hizbullah'ın kuruluş sürecinde Sünnî ülkeler ve toplumlar nezdinde faaliyetler yürütmemesine karşın yakın geçmişten itibaren Sünnî ülkelerde yürüttüğü faaliyetler arka planda bir İran çalışması olarak değerlendirilmektedir. Buna karşın oluşturduğu etki Sünnî-Şîî mezhepsel gerilimi olarak yansımaktadır.

Sünnî ülkelerin İran ve dolayısıyla Hizbullah'ın faaliyetleri karşısında daha fazla silahlanmaya yöneldiği anlaşılmaktadır. Silahlanmanın artması, Ortadoğu bölgesinde dökülen kanın ve zulmün de artacağı anlamına gelmektedir. İslam toplumlarının savaş, çatışma ve şiddet öğeleri ile anılır hale gelmesinde bölgedeki radikal örgütlenmelerin etkisi oldukça fazladır. Bu örgütlenmelerin başında da Hizbullah'ın geldiği görülmektedir. Örgütün Lübnan dışında aktif olarak Suriye, Irak ve Yemen'de faaliyetlerde bulunması, Sünnî-Şîî gerilimindeki yükselişi tırmandırması da önemli bir ayrıntı olarak değerlendirilmelidir. Hizbullah'ın hareketlerinde İran'ın bölgedeki yayılım faaliyetleri çok belirleyici bir faktör olmaktadır. Dolayısıyla Hizbullah'ı ve onun mezhepsel politikalarını ele alırken bölgedeki İran varlığının ve Şîîliğin etkisi kesinlikle göz önünde bulundurulmalıdır. Benzer şekilde bölgede barış ve istikrarın sağlanabilmesi için Hizbullah ve muadili hareketlerin kuruluş amaçları ve sınırları çerçevesinde hareket etmesi gerekmektedir. Aksi halde toplumsal ve mezhepsel gerilimlerin şiddeti her geçen gün daha da artacaktır.

Kaynakça

- Akbarzadeh, Shahram. "Why Does Iran Need Hizbullah?". *The Muslim World*. 106/1 (2016), 128-136.
- Alagha, Joseph. *Hezbollah's Documents: From the 1985 Open Letter to the 2009 Manifesto*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011.
- Ansari, Ali. *Politics of Modern Iran*. London: Routledge Publisher, 2011.
- Arıkan, Adem. "İslam Dünyasının Mezhep Haritası ve Nüfus Dağılımı", *Journal of Islamic Research* 29/2 (2018), 359-369.
- Azani, Eitan, *Hezbollah: The Story of the Party of God: from Revolution to Institutionalization*, New York: Palgrave Macmillan Publisher, 2009, 137-140.
- Azani, Eitan. "The Hybrid Terrorist Organization: Hezbollah as a Case Study". *Studies in Conflict and Terrosim* 36/11 (2013). 899-916.
- Bostan, Bostan. "Mezhep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 29/2010.
- Bodur, Hüsnü Ezber. "Vahhabi Hareketi ve Küresel Terör". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2003), 17.
- Bodur, Hüsnü Ezber. "Dini Motifli Terör Fenomeni ve İslam'ın Siyasal İstismarı". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2005), 75-79.

- Bodur, Hüsnü Ezber. "Dini Organizasyon Tipleri ve Yeni Dini Hareketler". *Toplum Bilimleri Dergisi* 1-3/1-6 (2006-2009), 70.
- Çelik, Celalettin. "Dini Gruplar Sosyolojisi". *Din Sosyolojisi*, ed. Mehmet Bayyığıt Konya: Palet Yayınları, 2017, 280-282.
- Dionigi, Flippo. *Hezbollah, Islamist Politics and International Society*. New York: Palgrave Macmillan, 2014.
- Elhan, Nail. "Hizbullah-İran İlişkileri". *İram Perspektif* (Şubat 2019), 11-12.
- Ereli, Gökhan. "Körfez'in Lübnan Hamlesinin Temel Amaçları". *ORSAM Analiz* (Kasım 2021), 1.
- Espósito, John. *The Islamic Threat: Myth or Reality*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012, 261-262.
- Hamzeh, Ahmet Nizar. *In the Path of Hizbullah*. New York: Syracuse University Press, 2004, 25-26.
- Harik, Judith Palmer. *Hezbollah: The Changing Face of Terrorism*. London: I.B.Tauris Publisher, 2004.
- Khatib, Lina. "Hizbullah's Political Strategy". *The Hizbullah Phenomenon*, ed. Lina Khatib, Dina Matar and Atef Alshaer. Oxford: Oxford University Press, 2014, 17-18.
- Kılıç, Ahmet Faruk. "Din Sosyolojisinde Dini Grup Tipolojileri". *Değerler Eğitimi Dergisi* 5/13 (2007), 38-39.
- Levitt, Matthew. *Hezbollah: The Global Footprint of Lebanon's Party of God*. Washington: Georgetown University Press, 2015, 11-15.
- Mervin, Sabrina. *The Shi'a Worlds and Iran*. London: SAQI Publisher, 2010.
- Moin, Bager. *Khomeini Life of the Ayatollah*. London: I.B. Tauris Publisher, 1999.
- Nasr, Sayyid Husayn. *Shi'a*. Tehran: Ansariyan Publications, 1971.
- Qassem, Naim. *Hezbollah; The Story from Within*. London: SAQI Publisher, 2005.
- Onat, Hasan. Şiiliğin Doğuşu Meselesi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (1997), 79-82.
- Orhan, Oytun. Başbakan Erdoğan'ın Beyrut Ziyareti Işığında Türkiye- Lübnan İlişkileri. *Ortadoğu Analiz Dergisi* 2/24 (Aralık 2010), 9-12.
- Öz, Mustafa. "Şia". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2010, 39/111-114.
- Uludağ, Süleyman. "Hizbullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1998, 18/183.
- Roy, Oliver. *The Politics of Chaos in the Middle East*. New York: Columbia University Press, 2008, 103-104.
- Saad, Amal. "Challenging the Sponsor-Proxy Model: the Iran-Hizbullah Relationship" *Global Discourse* 9/4 (2019), 633-636.

- Saad-Ghorayeb, Amal. *Hizbu'llah: Politics and Religion*. London: Pluto Press, 2002, 61-66.
- Salisbury, Peter. Yemen and Saudi-Iranian "Cold War". *Chatham House Middle East North Africa Programme* (February, 2015), 6-10.
- Sinkaya, Bayram. Şii Ekseni Tartışmaları ve İran. *Avrasya Dosyası* 13/3 (2007), 39-58.
- Solmaz, Bünyamin. "Dine Sosyolojik Bakış Açılarındaki Gelişmeler". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2011), 47.
- Torbey, Carine. Hizbullah Bölgeleri İran Yardımıyla Kalkınıyor. *BBC Türkçe News* (Haziran 2013).
- Yeğin, Abdullah. *İran Siyasetini Anlama Kılavuzu*. İstanbul: Seta Yayınları, 2013.
- Yetim, Mustafa. Şiddet Eğilimli ve Direniş Temelli Şii Aktivizmi: Hizbullah'ın Fikirselsel ve Örgütsel Zeminini. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 2/2 (2015), 76-82.

Online Kaynaklar

- Abouzeid, Nahed. "Lübnan: Suriye Savaşının Sıçradığı Ülke". *BBC Türkçe News*, (13.07.2013).
https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/07/130714_lubnan_suriye
- Bowen, Jeremy. "Ortadoğu'da Şii-Sünni Fay Hattı". *BBC Türkçe News*, (13.12.2013)
https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/12/131220_sii_sunni_ayrim
- Hatlani, İbrahim. "Türkiye Hizbullah'a Karşı Suudilere Destek Verecek Mi?". *Al-Monitor The Pulse Of The Middle East*, (01.03.2016)
<https://www.al-monitor.com/tr/contents/articles/originals/2016/03/saudi-arabia-gcc-ties-iran-hezbollah.html>
- Mouzahem, Haytham. "Lebanese Hezbollah Unlikely to Intervene in Iraq Crisis." *Al-Monitor The Pulse of the Middle East*, (19.06.2011), 1,
https://www.almonitor.com/authors/haythammouzahem.html?wrapper_format=html&page=1
- Nasrallah, Hasan. "İmam Humeyni'nin Büyük Gelişmelerdeki ve Devrimlerdeki Esaslı Rolü Daha da Belirginleşecek". *Medya Şafak*, (12.03.2016).
<https://www.net/haber/475/nasrallah-imam-humeyninin-buyuk-gelismelerdeki-ve-devrimlerdeki-esasli-rolu-daha-da-belirginlesece-475>.
- Nasrallah, Nasrallah. "Nasrullah'ın Mısır'a Cevabı. çev. Gülşen Topçu." *Tevhid Haber Merkezi*, (12.04.2009)
<https://www.tevhidhaber.com/nasrullahin-misira-cevabinin-tam-metni-53437h.htm>
- Riedel, Bruce. "Suudi Arabistan'ın Lübnan'daki Nihai Hedefi Ne?". *Al-Monitor The Pulse of The Middle East*, (05.02.2016), 1.